

A Re-examination of the Political Thought of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha and Its Comparison with Contemporary Theories of Social Justice

(Research Article)

Mohammad Marefat^{1*}

Submission Date: 18 October 2024

Revision Date: 15 January 2025

Acceptance Date: 9 February 2025

(Page 69-88)

Abstract

This study aims, through an interdisciplinary approach, to investigate the concept of social justice in the political thought of Imam Ali (peace be upon him) and to examine its relationship with certain contemporary theories of justice. The main research question addressed in the present study is: “What are the foundations and indicators of social justice in Nahj al-Balagha from the perspective of Imam Ali (peace be upon him), and how do these indicators relate to contemporary theories of social justice?” Accordingly, the study employs qualitative content analysis and comparative methods, drawing upon primary Islamic sources—particularly Nahj al-Balagha—as well as the works of thinkers such as John Rawls, Robert Nozick, and Amartya Sen. The findings indicate that justice, from Imam Ali’s perspective, is grounded in principles such as the oneness of God, intrinsic human dignity, rejection of discrimination, protection of the rights of the disadvantaged, and the accountability of rulers, all of which were realized in his practical governance. Comparative analysis with contemporary theories of social justice reveals that, despite certain similarities, there are fundamental differences in epistemological and anthropological foundations: Ali’s conception of justice is rooted in theology and ethics, whereas modern theories primarily rely on social contracts and secular frameworks. The study’s novelty lies in integrating Islamic sources with contemporary theories to propose a contextually grounded and inspirational model of social justice, capable of

1. Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: m.marefat@iau.ac.ir

How to cite this article: Marefat, M. (2025). A Re-examination of the Political Thought of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha and Its Comparison with Contemporary Theories of Social Justice, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(48), 69-88. <https://doi.org/10.22084/nahj.2025.31596.3225>

addressing inequalities and injustices in modern societies. This research thus provides a basis for constructive dialogue between Islamic political thought and contemporary social justice theories.

Keywords: Nahj al-Balagha, Imam Ali (AS), Political Thoughts, Contemporary Theories, Social Justice.

Extended Abstract

1. Introduction

Social justice has always been one of the most fundamental human concerns in philosophical, political, and religious realms. From Plato and Aristotle in ancient Greece to modern theorists such as John Rawls and Amartya Sen, efforts to articulate the mechanisms for realizing justice have persisted. In the Islamic tradition, Imam Ali (A.S.), as the pioneer of justice, introduces justice in Nahj al-Balagha not merely as a legal concept but as an ethical and divine foundation. He considers justice a "universal governor" and a comprehensive rule for organizing society, whose superiority over generosity (charity) is evident in maintaining social order. This research, employing an interdisciplinary approach, seeks to analyze the concept of social justice in the political thought of Imam Ali (A.S.) and compare it with contemporary theories to answer the question: what are the foundations and indicators of social justice in Nahj al-Balagha, and how do they relate to modern global theories in this respect?

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this research is based on two main pillars. First, the foundations of justice in Imam Ali's thought, which are established on monotheism, the inherent dignity of humans, the rejection of discrimination, and the accountability of rulers. In this view, justice is considered the basis of political legitimacy and sustainable social order, taking precedence over political expediency. The second pillar involves contemporary theories of social justice, including the perspectives of John Rawls (justice as fairness and the difference principle), Amartya Sen (the capability approach), Robert Nozick (entitlement theory), and Nancy Fraser (redistributive and recognitive justice). This research aims to elucidate the points of convergence and divergence between these two intellectual traditions by comparing their epistemological and anthropological foundations.

3. Research Method

This research utilizes a qualitative and comparative content analysis method. Data were collected through a systematic and detailed study of authentic Islamic sources, particularly Nahj al-Balagha (including sermons, letters, and wisdom). Subsequently, the findings derived from analyzing the themes of justice in Imam Ali's thought were interpreted and compared with the theories of contemporary Western thinkers to reveal meaningful relationships between these two intellectual traditions.

4. Conclusion

The research findings indicate that justice in the view of Imam Ali (A.S.) is based on principles such as monotheism, human dignity, and the responsibility of rulers, and it was realized in practice during his governance. Comparison with contemporary theories suggests that while there are similarities in areas such as emphasizing the rights of the deprived and rejecting structural discrimination with views like those of Rawls and Sen, there are fundamental differences in their foundations. Alawi justice is grounded in theology and ethics, whereas modern theories largely rely on social contract and secular approaches. By presenting an indigenous model of social justice, this research demonstrates that the thought of Imam Ali (A.S.) can offer an inspiring solution for addressing inequality crises in today's societies and provide a platform for constructive dialogue between Islamic thought and contemporary social sciences.

References [In Persian]

- Ebrahimipour, G., & Alizadeh, A. (1396). Rereading the Dimensions of Social Justice from the Perspective of Muslim Thinkers with Emphasis on Seyyed Qutb's Theory. *Islam and Social Studies*, 5th Year, No. 1, 59-81.
- Plato. (1393). *The Republic*. Translated by Fuad Rouhani. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company (Islamic Revolution Training).
- Biranvand, A. R., & Pourakhoondi, N. (1396). *Comparison of the Theory of Justice from the Perspective of Imam Ali (A.S.) and John Rawls*. Third International Conference on Humanities and Cultural Studies.
- Pashaei Holasu, A. (1403). Developing a Governance Model Based on the 53rd Letter of Nahj al-Balagha. *Nahj al-Balagha Quarterly Journal*, Vol 12, No. 45, 103-132.
- Hakimi, M. R. (1395). *Al-Hayat*. Mashhad: Dalil Ma.
- Sobhani Yamchi, M. (1399). Identifying the Fundamental Obstacles to the Implementation of Justice in Alavi Government from the Perspective of

- Nahj al-Balagha, *Nahj al-Balagha Quarterly Journal*, Vol 8, No. 31, 41-58.
- Soroush, A. K. (1388). *Theoretical Contraction and Expansion of Shari'a: The Theory of Evolution of Religious Knowledge*. Tehran: Serat.
  - Sadr, S. M. B. (1375). *Iqtisaduna*. Qom: Islamic Propagation Office.
  - Qara'ati, M. (1388). *Tafsir Noor*. Tehran: Cultural Center of Lessons from the Quran.
  - Mohammadi, M., Abutalebi, M. M., & Ekhlaghian, S. (1392). Analysis of the Degree of Realization of Distributive Justice Based on the Guidelines of Imam Ali (A.S.). *Wisdom of Ahl al-Bayt (A.S.) Research Journal*, 1st Year, No. 1, 63-82.
  - Motahhari, M. (1377). *Collected Works*. Tehran: Sadra.
  - Makarem Shirazi, N. (1371). *Tafsir-e Nemuneh*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
  - Norouzi, M., & Eskandari Khoshgoo, M. (1402). A Comparative Study of the Concept of Justice in Nahj al-Balagha and the International Human Rights System, *Nahj al-Balagha Quarterly Journal*, Vol 11, No. 44, 1-23.
  - Hashemi Khoei, M. H. (1400). *Minhaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balagha*. Edited by: Minaji, Ebrahim. Tehran: Maktabat al-Islamiyyah.

References [In Arabic]

- The Holy Quran.
- Amadi, Abdul Wahid ibn Muhammad. (1410). *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*. Edited by: Raja'i, Seyed Mehdi. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid ibn Hibt Allah. (1404). *Sharh Nahj al-Balagha li Ibn Abi al-Hadid*. Edited by: Ibrahim, Mohammad Abu al-Fadl. Qom: Maktabat Ayatollah al-Marashi al-Najafi.
- Saleh, Subhi. (1414). *Nahj al-Balagha*. Qom: Hijrat.
- Tabatabai, Seyed Mohammad Hossein. (1390). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Al-Aalami Foundation for Publications.

References [In English]

- Aristotle. (1981). *The Nicomachean Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Denzin, N. (1978). *The Research Act*. New York: McGraw-Hill.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. London: Longman.
- Fraser, Nancy. (2009). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (2009). *Sociology. 6th edition*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms*. Cambridge: MIT Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities*. Harvard University Press.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.

- Russell, B. (2004). *History of Western Philosophy*. London: Routledge.
- Sandel, M. (2010). *Justice: What's the Right Thing to Do?* Farrar, Straus and Giroux.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Young, Iris Marion. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.

(مقاله پژوهشی)

بازخوانی اندیشه‌های سیاسی امام علی(ع) در نهج البلاغه و مقایسه آن با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی

محمد معرفت*

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۲۷ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱

(از ص ۷۴ تا ۸۸)

چکیده

این پژوهش درصدد است تا با رویکردی میان‌رشته‌ای، مفهوم عدالت اجتماعی را در اندیشه‌های سیاسی علوی واکاوی کرده و نسبت آن را با برخی نظریه‌های معاصر عدالت بررسی نماید. سؤال اصلی مقاله آن است که «مبانی و شاخصه‌های عدالت اجتماعی در نهج‌البلاغه از منظر امام علی(ع) چیست و این شاخصه‌ها چه نسبتی با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی دارند؟». بر این اساس، مقاله ضمن استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و تطبیقی، منابع اصیل اسلامی بویژه نهج‌البلاغه و نیز نظریات متفکرانی همچون جان رالز، رابرت نوزیک و آمارتیا سن را مورد مطالعه قرار داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عدالت در نگاه امام علی(ع) مبتنی بر اصولی همچون توحید، کرامت ذاتی انسان، نفی تبعیض، رعایت حقوق محرومان و مسئولیت‌پذیری حاکمان است و این اصول در عرصه عمل نیز در سیره حکومتی آن حضرت تحقق یافته است. مقایسه با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی حاکی از آن است که در عین وجود برخی مشابهت‌ها، تفاوت‌های بنیادین در مبانی معرفتی و انسان‌شناختی دیده می‌شود؛ عدالت علوی بر بستر الهیات و اخلاق استوار است، در حالی که نظریات مدرن عمدتاً بر قرارداد اجتماعی و رویکرد سکولار تکیه دارند. نوآوری پژوهش در آن است که با تلفیق منابع اسلامی و نظریات معاصر، الگویی بومی و الهام‌بخش از عدالت اجتماعی ارائه می‌دهد که قابلیت کاربرد در حل بحران‌های نابرابری و بی‌عدالتی در جوامع امروز را دارد. این مطالعه می‌تواند بستری برای گفت‌وگوی سازنده میان اندیشه اسلامی و نظریه‌های معاصر در علوم اجتماعی فراهم آورد.

کلید واژه‌ها: نهج‌البلاغه، امام علی(ع)، اندیشه‌های سیاسی، نظریه‌های معاصر، عدالت اجتماعی.

۱. دانشیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۱. مقدمه

عدالت اجتماعی همواره یکی از بنیادی‌ترین دغدغه‌های بشری در ساحت‌های فلسفی، سیاسی و دینی بوده است. از عهد باستان تا عصر مدرن، اندیشمندان در پی تبیین مبانی و سازوکار تحقق عدالت بوده‌اند. در فلسفه یونان، افلاطون عدالت را هماهنگی اجزای جامعه و قرار گرفتن هر فرد در جایگاه طبیعی خود می‌داند (افلاطون، ۱۳۹۳: ۱۴۴). ارسطو نیز با تقسیم عدالت به عدالت توزیعی و اصلاحی، زمینه‌ساز مباحث بعدی در اندیشه سیاسی شد (Aristotle, 1981: 113-114). در دوران مدرن، این بحث با ظهور قرارداد اجتماعی در اندیشه هابز، لاک و روسو شکل تازه‌ای یافت و عدالت در قالب برابری و آزادی فردی مطرح گردید (Russell, 2004: 246). در عصر معاصر، جان رالز عدالت را «انصاف» دانسته و بر دو اصل «آزادی‌های برابر» و «تفاوت به سود محرومان» تأکید کرد (Rawls, 1971: 52). آمارتیا سن عدالت را در قالب «توانمندی‌ها» تعریف نمود و بر فراهم‌سازی شرایط تحقق قابلیت‌های انسانی تأکید کرد (Sen, 1999: 18). همچنین، مایکل سندل با نقد لیبرالیسم، عدالت را در پیوند با خیر مشترک و زمینه‌های اخلاقی و فرهنگی جوامع تحلیل می‌کند (Sandel, 2010: 88).

در سنت اسلامی نیز عدالت جایگاهی محوری دارد. قرآن کریم آن را غایت بعثت پیامبران دانسته است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»^۱ (حدید/۲۵). امام علی(ع) به عنوان پیشوای عدالت‌گستر، عدالت را نه صرفاً یک اصل حقوقی، بلکه بنیادی اخلاقی و الهی معرفی می‌کند. آن حضرت، در نهج‌البلاغه عدالت را «سَعَةً» و ظلم را «الجور» می‌خواند (نهج‌البلاغه، خطبه/۱۵) و در نامه ۵۳ به مالک اشتر، عدالت را معیار اصلی رفتار حاکمان با مردم معرفی می‌کند (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳).

همچنین بر اساس کلام امام علی(ع) که در پاسخ به پرسش برتری عدل یا جود فرمود: «الْعَدْلُ يَصْنَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا ... وَ الْعَدْلُ سَائِسٌ عَامٌّ ... فَالْعَدْلُ أَشْرَفُهُمَا وَ أَفْضَلُهُمَا» (نهج‌البلاغه، حکمت/۴۳۷)، می‌توان دریافت که عدل در حقیقت، قاعده‌ای فراگیر و پایدار برای تنظیم روابط انسانی و سامان‌دهی اجتماعی است. عدل با قرار دادن هر چیز در جایگاه شایسته خود، بنیان عدالت اجتماعی و اخلاقی را استوار می‌سازد و به عنوان «سائس عام» به نفع همگان عمل می‌کند؛ اما جود، هرچند پسندیده و نیکوست، تنها در موقعیت‌های خاص رخ می‌دهد و از این‌رو «عارض خاص» تلقی می‌شود. از این منظر، برتری عدل بر جود نه تنها در بُعد نظری بلکه در کارکرد اجتماعی آن آشکار می‌شود؛ زیرا تحقق عدالت، ضامن پایداری نظم، امنیت و همبستگی اجتماعی است؛ در حالی که جود صرفاً التیامی گذرا بر برخی نابرابری‌ها خواهد بود.

این مباحث نشان می‌دهد که عدالت در اندیشه امام علی(ع) واجد دو بُعد متمایز است: نخست، بُعد هستی‌شناختی و الهی که عدالت را اصل جاری در خلقت می‌داند؛ دوم، بُعد اجتماعی و سیاسی که در آن

۱. ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آن‌ها کتاب [آسمانی] و میزان [شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه] نازل کردیم تا مردم [در زندگی دنیا] به عدالت رفتار کنند.

عدالت به مثابه بنیان حکومت و معیار مشروعیت سیاسی مطرح است (مطهری، ۱۳۷۷: ۵۲/۱؛ حکیمی، ۱۳۹۵: ۶۵/۲). این ویژگی اندیشه علوی سبب می‌شود که نهج البلاغه نه تنها متنی تاریخی، بلکه منبعی زنده برای تحلیل عدالت اجتماعی در جهان معاصر باشد.

۱-۱. بیان مسئله

با وجود اهمیت دیرینه عدالت در فلسفه سیاسی غرب و اندیشه اسلامی، بررسی تطبیقی میان اندیشه امام علی (ع) در نهج البلاغه و نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی کمتر به طور نظام‌مند انجام شده است. پرسش بنیادین این پژوهش آن است که: مبانی و شاخصه‌های عدالت اجتماعی در نهج البلاغه از منظر امام علی (ع) چیست و این شاخصه‌ها چه نسبتی با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی دارند؟ برای پاسخ به این پرسش، لازم است مؤلفه‌های اصلی عدالت در اندیشه سیاسی امام علی (ع) تبیین و با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی، همچون دیدگاه‌های رالز، سن و سندل، مقایسه گردد. این مقایسه می‌تواند وجوه اشتراک، مانند تأکید بر حقوق محرومان و نفی تبعیض، و نیز وجوه افتراق، بویژه در مبانی معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی، را آشکار سازد. همچنین، این پرسش مطرح است که آیا می‌توان الگویی تلفیقی و بومی از عدالت اجتماعی ارائه داد که ضمن وفاداری به مبانی اسلامی، از دستاوردهای اندیشه معاصر نیز بهره‌مند باشد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهش درباره اندیشه‌های سیاسی امام علی (ع) و جایگاه عدالت در نهج البلاغه، پیشینه‌ای گسترده در میان متفکران مسلمان و حتی اندیشمندان غربی دارد. با وجود این، بیشتر تحقیقات پیشین یا به تفسیر و شرح خطبه‌ها و نامه‌های امام محدود مانده‌اند یا در چارچوب الهیات سیاسی اسلامی متمرکز بوده و کمتر به مقایسه نظام‌مند آن با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی پرداخته‌اند. مرور پیشینه نشان می‌دهد که پژوهش‌های انجام‌شده را می‌توان در سه رویکرد اصلی خلاصه کرد.

در نخستین رویکرد، که جنبه سنتی و تفسیری دارد، مفسران و شارحان نهج البلاغه همچون ابن‌ابی‌الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه و میرزا حبیب‌الله هاشمی خوبی در منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، عدالت را به عنوان رکن بنیادین حکومت علوی تحلیل کرده‌اند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۶۹/۱؛ هاشمی خوبی، ۱۴۰۰: ۲۱۳/۳). در این آثار، تمرکز عمدتاً بر استخراج مفاهیم اخلاقی و دینی عدالت است و کمتر به تحلیل نظری و سیاسی آن پرداخته شده است. همچنین مرتضی مطهری در سیری در نهج البلاغه (مطهری، ۱۳۷۷: ۴۲۷/۱۶) بر این نکته تأکید دارد که عدالت در اندیشه امام علی (ع) صرفاً یک فضیلت اخلاقی نیست؛ بلکه بنیانی برای سامان‌دهی قدرت سیاسی و توزیع عادلانه منابع در جامعه محسوب می‌شود.

در رویکرد دوم، که متکی بر مطالعات میان‌رشته‌ای اسلامی است، پژوهشگران کوشیده‌اند مفاهیم عدالت در نهج البلاغه را با زبان علوم اجتماعی و سیاسی مدرن بازخوانی کنند. سیدمحمدباقر صدر در اقتصادنا عدالت اقتصادی در حکومت علوی را به عنوان تلاشی در جهت رفع تبعیض‌های ساختاری و

تحقق برابری فرصت‌ها تبیین کرده است (صدر، ۱۳۷۵: ۶۵۹). عبدالکریم سروش نیز در قبض و بسط تئوریک شریعت (سروش، ۱۳۸۸) بر ضرورت بازخوانی اندیشه علوی در پرتو مفاهیم نوین عدالت تأکید می‌کند. افزون بر این، داود فیرحی در اثر خود قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (فیرحی، ۱۳۹۷) پیوند میان عدالت علوی و مشروعیت سیاسی را از منظر نظریه‌های مدرن قدرت و حاکمیت مورد بررسی قرار داده است.

در سومین رویکرد، برخی تحقیقات به صورت تطبیقی به مقایسه عدالت در اندیشه امام علی(ع) با نظریه‌های مدرن عدالت اجتماعی پرداخته‌اند. بیرانوند و پورآخوندی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه نظریه عدالت از دیدگاه امام علی(ع) و جان رالز» نشان داده‌اند که عدالت در نگاه رالز مبتنی بر قرارداد اجتماعی و برابری فرصت‌ها است؛ در حالی که در اندیشه علوی بر مبنای حق الهی و کرامت ذاتی انسان استوار است. همچنین محمدی و همکاران (۱۳۹۲: ۶۳-۸۲) در مقاله «تحلیل میزان تحقق عدالت توزیعی بر اساس رهنمودهای امام علی(ع)» نوعی همگرایی میان عدالت علوی و نظریه‌های معاصر عدالت توزیعی را آشکار ساخته‌اند. افزون بر این، ابراهیمی‌پور و عالی‌زاده (۱۳۹۶: ۵۹-۸۱) در مقاله «بازخوانی ابعاد عدالت اجتماعی از منظر متفکرین مسلمان» به ظرفیت بازتفسیر مفهوم عدالت اسلامی در نسبت با نظریه‌های عدالت اجتماعی مدرن اشاره کرده‌اند.

در مجموع، بررسی پیشینه نشان می‌دهد که اکثر مطالعات موجود یا در سطح تفسیری و الهیاتی باقی مانده‌اند یا تنها به مقایسه محدود میان اندیشه امام علی(ع) و یک نظریه خاص، مانند نظریه عدالت رالز، بسنده کرده‌اند. تاکنون پژوهشی جامع که اندیشه‌های سیاسی امام علی(ع) را به طور نظام‌مند با مجموعه‌ای از نظریه‌های عدالت اجتماعی معاصر - از جمله نظریات جان رالز، آمارتیا سن و نانسی فریزر - مورد مقایسه تطبیقی قرار دهد، کمتر انجام شده است. این خلأ پژوهشی ضرورت و اهمیت مطالعه حاضر را توجیه می‌کند.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

در جهان امروز، بحران‌هایی همچون فقر، نابرابری، تبعیض‌های ساختاری و بحران مشروعیت نظام‌های سیاسی، عدالت اجتماعی را به یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های بشری بدل کرده است (Giddens, 2009: 312). نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی گرچه تلاش‌های ارزشمندی در تبیین ابعاد عدالت داشته‌اند، اما به دلیل تکیه بر مبانی سکولار و قرارداد اجتماعی، در پاسخ‌گویی به ابعاد معنوی و اخلاقی عدالت ناکافی به نظر می‌رسند.

از سوی دیگر، اندیشه سیاسی امام علی(ع) در نهج‌البلاغه با پیوند میان عدالت، اخلاق و معنویت، الگویی جامع و الهام‌بخش ارائه می‌دهد که می‌تواند در مواجهه با بحران‌های معاصر کارآمد باشد. بازخوانی این اندیشه در پرتو نظریه‌های عدالت اجتماعی نه تنها موجب غنای فلسفه سیاسی اسلامی می‌شود، بلکه امکان گفت‌وگوی میان‌رشته‌ای میان سنت اسلامی و فلسفه سیاسی مدرن را نیز فراهم می‌آورد.

بنابراین، پژوهش حاضر از دو جهت اهمیت دارد: نخست، پر کردن خلأ مطالعات تطبیقی میان نهج‌البلاغه و نظریه‌های معاصر عدالت؛ دوم، فراهم کردن زمینه برای ارائه الگویی بومی از عدالت اجتماعی که هم ریشه در منابع اسلامی داشته باشد و هم قابلیت انطباق با نیازهای جوامع معاصر را دارا باشد.

۴-۱. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت و هدف در زمره تحقیقات کیفی - نظری و از نظر روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای است. تمرکز اصلی آن بر تحلیل مفهومی و تطبیقی است؛ زیرا موضوع عدالت در نهج‌البلاغه و نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی نیازمند فهم عمیق متون و مقایسه نظام‌مند مفاهیم می‌باشد. در این راستا، پژوهش در چهار مرحله طراحی و اجرا شده است:

الف. گردآوری داده‌ها

داده‌های پژوهش در دو سطح گردآوری شده‌اند:

متون اسلامی: محور اصلی این بخش کلام امیرمؤمنان علی(ع) در نهج‌البلاغه (۱۴۱۴) است. برای تفسیر و تحلیل محتوای آن نیز به شروح معتبر مانند منهاج البراعه میرزا حبیب‌الله هاشمی خویی (۱۴۰۰) و شرح نهج‌البلاغه ابن‌ابی‌الحدید (۱۴۰۴) و نیز آثار اندیشمندان معاصر همچون مرتضی مطهری (۱۳۷۷) و محمدرضا حکیمی (۱۳۹۵) مراجعه شده است.

متون فلسفه سیاسی غرب: در این بخش آثار اصلی نظریه‌پردازان عدالت اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است؛ شامل: A Theory of Justice اثر رالز (۱۹۷۱)، Development as Freedom اثر آمارتیا سن (۱۹۹۹) و Justice: What's the Right Thing to Do? اثر مایکل سندل (۲۰۱۰). همچنین برای قرار دادن این مباحث در بستر گسترده‌تر فلسفه سیاسی، منابع کلاسیک مانند History of Western Philosophy اثر برتراند راسل (۲۰۰۴) و متون جامعه‌شناختی همچون Sociology اثر آنتونی گیدنز (۲۰۰۹) بررسی شده‌اند.

ب. چارچوب روش‌شناختی

رویکرد پژوهش، تحلیل مضمون (Thematic Analysis) در مرحله نخست و روش تطبیقی (Comparative Method) در مرحله دوم است.

در مرحله تحلیل مضمون، مفاهیم کلیدی عدالت در نهج‌البلاغه - مانند قسط، مساوات، برابری حقوق و عدالت در حکومت - استخراج و دسته‌بندی شده‌اند. این مرحله به کشف مضامین محوری اندیشه امام علی(ع) کمک کرده است.

در مرحله تطبیقی، این مضامین با مفاهیم اصلی در نظریه‌های معاصر - مانند «اصل تفاوت» رالز، «توانمندی» سن و «خیر مشترک» سندل - مقایسه گردید. در این تطبیق، هم شباهت‌ها - مثلاً تأکید بر نفی تبعیض و رعایت حقوق همگان - و هم تفاوت‌های مبنایی - مانند تفاوت در خاستگاه عدالت: وحیانی

– اخلاقی در نهج البلاغه در برابر قرارداد اجتماعی یا تجربه بشری در فلسفه غرب – مورد توجه قرار گرفته‌اند.

ج. ابزار تحلیل

ابزار اصلی پژوهش، تحلیل متنی و گفتمانی است. از یک سو، متن نهج البلاغه به مثابه یک «گفتمان دینی – سیاسی» بررسی می‌شود و از سوی دیگر، نظریه‌های عدالت به مثابه «گفتمان فلسفی – مدرن» تحلیل می‌شوند. استفاده از این روش به پژوهش امکان می‌دهد تا فراتر از مقایسه سطحی مفاهیم، به لایه‌های معرفتی و مبنایی هر دو رویکرد نیز بپردازد (Fairclough, 2001: 23).

د. اعتبار و روایی

برای اطمینان از اعتبار یافته‌ها، چند اقدام اساسی صورت گرفته است:

۱. استناد به منابع اصیل: متن اصلی نهج البلاغه و شروح معتبر آن در کنار آثار دست اول متفکران عدالت اجتماعی، مبنای پژوهش قرار گرفته‌اند.
۲. مثلث‌سازی منابع (Triangulation): استفاده از منابع اسلامی، فلسفه سیاسی و جامعه‌شناسی به‌طور هم‌زمان سبب شده است که نتایج بر پایه مقایسه چندجانبه استوار باشند (Denzin, 1978: 291).
۳. پرهیز از تقلیل‌گرایی: در تحلیل تطبیقی، عدالت در اندیشه امام علی(ع) نه صرفاً به بُعد اجتماعی یا اقتصادی فروکاسته شده و نه عدالت در فلسفه غرب تنها به اصول قراردادی محدود گردیده است.
۴. شفافیت در تبیین مفاهیم: مفاهیم کلیدی هر دو حوزه با توجه به بستر تاریخی و معرفتی آن‌ها بررسی شده‌اند تا از خلط یا تفسیر نادرست جلوگیری شود.

ه. محدوده و محدودیت‌ها

این پژوهش به دلیل گستردگی مباحث عدالت، ناگزیر به تمرکز بر سه متفکر شاخص معاصر (رالز، سن و سندل) بوده است؛ از این رو، سایر نظریه‌های عدالت – مانند هابک یا نوزیک – تنها به صورت گذرا مورد توجه قرار گرفته‌اند. همچنین، تحلیل نهج البلاغه با تمرکز بر خطبه‌ها و نامه‌های مرتبط با عدالت سیاسی و اجتماعی صورت گرفته و مباحث عدالت فردی یا عرفانی در حاشیه قرار گرفته‌اند.

۵-۱. نوآوری پژوهش

نوآوری اصلی این پژوهش در چند محور کلیدی قابل تبیین است:

الف. بازخوانی نظام‌مند اندیشه‌های سیاسی امام علی(ع) در چارچوب نظریه عدالت

اغلب پژوهش‌های پیشین درباره عدالت علوی (مطهری، ۱۳۷۷؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴)، بیشتر جنبه اخلاقی یا الهیاتی داشته و کمتر به صورت یک دستگاه نظری منسجم بررسی شده است. این پژوهش تلاش می‌کند اندیشه سیاسی امام علی(ع) را از منظر یک «نظریه عدالت اجتماعی» بازخوانی کرده و نشان دهد که مفاهیمی چون حق‌محوری، مساوات در برابر قانون و تقدم عدالت بر مصلحت می‌توانند به مثابه ارکان یک نظریه عدالت اجتماعی در دوران معاصر فهم شوند.

ب. مقایسه تطبیقی با طیف متنوعی از نظریه‌های عدالت معاصر

تحقیقات پیشین بیشتر بر مقایسه عدالت علوی با نظریه جان رالز متمرکز بوده‌اند (بیرانوند و پوراخوندی، ۱۳۹۶). در این پژوهش، دامنه مقایسه گسترده‌تر شده و اندیشه علوی با نظریه‌های متنوع‌تری همچون عدالت به‌مثابه انصاف رالز (Rawls, 1971)، قابلیت‌های آمارتیا سن (Sen, 1999) و عدالت بازتوزیعی و بازشناسی نانسی فریزر (Fraser, 2009) مقایسه می‌شود. این رویکرد تطبیقی چندلایه، امکان درک عمیق‌تر از ظرفیت‌های عدالت علوی را برای پاسخ به مسائل اجتماعی و اقتصادی معاصر فراهم می‌سازد.

ج. تلفیق روش تحلیل متنی و رویکرد میان‌رشته‌ای

نوآوری دیگر پژوهش حاضر، بهره‌گیری هم‌زمان از روش تحلیل متنی در مطالعه نهج‌البلاغه و رویکرد میان‌رشته‌ای در علوم انسانی است. این ترکیب، نه تنها ابعاد معرفتی و کلامی عدالت علوی را روشن می‌سازد (فیرحی، ۱۳۹۷)، بلکه آن را در پیوند با دغدغه‌های فلسفه سیاسی و نظریه‌های عدالت اجتماعی قرار می‌دهد. چنین رویکردی تاکنون کمتر در پژوهش‌های مشابه به‌کار رفته و از این جهت می‌تواند الگویی نو برای مطالعات اسلامی - اجتماعی ارائه کند.

د. ارائه چارچوب مفهومی بومی - جهانی

مطالعه حاضر درصدد است از رهگذر مقایسه و بازخوانی تطبیقی، چارچوبی مفهومی برای عدالت اجتماعی استخراج کند که هم ریشه در منابع اسلامی و میراث فکری امام علی (ع) دارد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۳-۸۲) و هم قابلیت گفت‌وگو با نظریه‌های جهانی عدالت را دارا است (ابراهیمی‌پور و عالی‌زاده، ۱۳۹۶: ۵۹-۸۱). این امر می‌تواند به غنای گفتمان عدالت در جهان اسلام کمک کند و امکان ارائه الگوهای سیاست‌گذاری عادلانه را در سطح جامعه معاصر فراهم آورد.

هـ. پر کردن خلأ پژوهشی موجود

همان‌گونه که در بخش «پیشینه پژوهش» اشاره شد، تاکنون پژوهشی جامع که اندیشه سیاسی امام علی (ع) را در گستره وسیع نظریه‌های عدالت معاصر تحلیل کند، کمتر انجام گرفته است. این پژوهش با تمرکز بر همین خلأ، گامی در جهت تکمیل مطالعات اسلامی و عدالت‌شناسی مدرن به‌شمار می‌آید.

۲. بحث

تحلیل حاضر نشان می‌دهد که اندیشه‌های سیاسی امام علی (ع) در نهج‌البلاغه از یک سو دارای ویژگی‌های منحصر به‌فرد در سنت اسلامی است و از سوی دیگر، ظرفیت بالایی برای مقایسه و گفت‌وگو با نظریه‌های عدالت اجتماعی معاصر دارد. اکنون به بررسی عمیق‌تر سؤال‌های فرعی می‌پردازیم.

۱-۲. جایگاه عدالت در ساختار سیاسی و حکومتی از منظر اندیشه امام علی(ع)

امام علی(ع) عدالت را اساس مشروعیت سیاسی و معیار اصلی ارزشمندی قدرت می‌داند. می‌فرماید: «وَاللَّهِ لَوْ أُعْطِيَ الْأَقَالِمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتُ أَفْلَاكِيهَا عَلَى أَنْ أُعْصِيَ اللَّهَ فِي مَلَّةٍ أَسْلُبُهَا جُلْبَ شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُهُ»^۱ (نهج البلاغه، خطبه/۲۲۴). این سخن گهربار، تصویری ژرف از حقیقت عدالت اجتماعی را در اندیشه علوی ارائه می‌دهد. تأکید حضرت بر پرهیز از کوچک‌ترین ظلم - نسبت به مورچه‌ای در حد گرفتن پوست جو - نشان می‌دهد که عدالت نه تنها در حوزه‌های کلان سیاسی و اقتصادی بلکه در خردترین روابط انسانی و طبیعی باید رعایت شود. این نگرش، پایه‌ای استوار برای مشروعیت قدرت و اعتماد اجتماعی به شمار می‌آید؛ چراکه اگر رهبر جامعه حاضر به عدول از عدالت در امری به ظاهر ناچیز نباشد، زمینه‌ای برای گسترش عدالت در سطح جامعه فراهم می‌گردد. از منظر اجتماعی، این حساسیت نسبت به حق و پرهیز از ظلم، تضمین‌کننده پایداری نظم، همبستگی و اخلاق عمومی است و مانع از شکل‌گیری بی‌عدالتی‌هایی می‌شود که دیر یا زود می‌تواند به فروپاشی اجتماعی بینجامد. این بیان نشان می‌دهد که قدرت سیاسی بدون عدالت، مشروعیت ندارد. در نامه به مالک اشتر نیز عدالت به‌مثابه شاخص کلیدی کارگزاران معرفی می‌شود (نهج البلاغه، نامه/۵۳).

این رویکرد قابل مقایسه با نظریه جان رالز است که عدالت را «نخستین فضیلت نهادهای اجتماعی» می‌داند (Rawls, 1971: 3). تفاوت مهم آن‌جا است که در اندیشه امام علی(ع)، عدالت ریشه در حق الهی و تکلیف دینی دارد (مطهری، ۱۳۷۷: ۴۲۹/۱۶)؛ در حالی که نظریه رالز بر قرارداد اجتماعی و عقلانیت جمعی مبتنی است.

۲-۲. نسبت عدالت علوی با مفهوم «برابری» در نظریه‌های معاصر

امام علی(ع) در تقسیم بیت‌المال، با پیروی از آموزه‌های قرآن (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۲۵/۱۸؛ قرآنی، ۱۳۸۸: ۱۹۴/۹)، اصل مساوات را به‌طور کامل اجرا نمود و هیچ تفاوتی میان عرب و عجم، قریشی و غیرقریشی، سیاه و سفید قائل نشد (نهج البلاغه، خطبه ۱۵؛ ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۶۹/۱). این شیوه، بازتابی از آیات قرآن است که همه انسان‌ها را برخوردار از کرامت یکسان می‌داند (اسراء/۷۰) و معیار برتری را تقوا معرفی می‌کند (حجرات: ۱۳). هرچند این اقدام با واکنش منفی برخی اشراف قریش روبه‌رو شد، امام بر اجرای آن پای فشرد.

این اصل با نظریه «برابری فرصت‌ها» در اندیشه رالز (Rawls, 1971: 72-75) و نیز با دیدگاه آمارتیا سن درباره رفع موانع ساختاری برای شکوفایی قابلیت‌ها (Sen, 1999: 74-78) شباهت دارد. با این حال، امام علی(ع) برابری را نه از منظر قرارداد اجتماعی، بلکه به عنوان تجلی عدالت الهی در زمین می‌دید (صدر، ۱۳۷۵: ۲۸۸؛ سبحانی یامچی، ۱۳۹۹: ۴۱-۵۸).

۱. به خدا سوگند اگر اقلیم‌های هفتگانه [روی زمین] را با آنچه در زیر آسمان هایش قرار دارد به من داده شود که خدا را با گرفتن پوست جوی از دهان مورچه‌ای نافرمانی کنم هرگز نخواهم کرد.

۳-۲. نسبت عدالت اقتصادی در حکومت علوی با نظریه‌های عدالت توزیعی

در نهج‌البلاغه، عدالت اقتصادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عرصه‌های عدالت مطرح شده است. امام علی (ع) نه تنها بر تقسیم برابر بیت‌المال تأکید داشت، بلکه نسبت به انباشت ثروت در دست عده‌ای اندک هشدار می‌داد (نهج‌البلاغه، خطبه/۱۵).

این نگاه با نظریه‌های عدالت توزیعی نانسی فریزر هم‌پوشانی دارد؛ جایی که او بر ضرورت ترکیب عدالت بازتوزیعی و عدالت بازشناسی تأکید می‌کند (Fraser, 2009: 17). بویژه در جوامع چندقومیتی، سیاست‌های اقتصادی امام علی (ع) را می‌توان نمونه‌ای از عدالت بازتوزیعی دانست که به کاهش فاصله طبقاتی منجر می‌شود (فیرحی، ۱۳۹۷: ۱۱۰).

۴-۲. نسبت عدالت علوی با کرامت انسانی در نظریه‌های معاصر

یکی از نوآورانه‌ترین ابعاد اندیشه علوی، پیوند عدالت با کرامت انسانی است. در نامه به مالک اشتر، امام علی (ع) می‌فرماید: «فَيَأْتِيهِمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَحْ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ»^۱ (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳). این عبارت، یکی از بنیادین‌ترین نظریه‌های حقوق بشری در سنت اسلامی به‌شمار می‌رود (پاشایی هولاسو، ۱۴۰۳: ۱۰۳-۱۳۲؛ محمدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۳-۸۲).

این نگرش هم‌سو با رویکرد نوسیم در نظریه «قابلیت‌ها» است که کرامت انسانی را مبنای عدالت می‌داند (Nussbaum, 2011: 40-45). به‌علاوه، تأکید امام علی (ع) بر رعایت حقوق مخالفان سیاسی نیز نشان می‌دهد که عدالت علوی به حوزه «عدالت ارتباطی» و حفظ شأن متقابل شهروندان نیز نظر دارد (Young, 1990: 37).

۵-۲. عدالت در اندیشه امام علی (ع): ابزار کارآمدی حکومت یا غایتی ذاتی

پژوهش نشان داد که عدالت در نگاه امام علی (ع) یک غایت ذاتی است و نه ابزاری برای مشروعیت‌بخشی یا کارآمدی سیاسی. در کلام امام (ع) آمده است: «الْعَدْلُ قِوَامُ الرِّعْيَةِ وَ جَمَالُ الْوُلَاةِ»^۲ (آمدی، ۱۴۱۰: ۱۰۸)؛ بنابراین عدالت، شرط بقای جامعه و زیبایی حکومت است.

در نظریه‌های مدرن، بویژه در اندیشه هابرماس، عدالت شرط استمرار نظم اجتماعی و کنش ارتباطی است (Habermas, 1996: 134). هرچند هر دو دیدگاه عدالت را لازمه بقا می‌دانند، در اندیشه علوی عدالت جایگاهی قدسی و مطلق دارد؛ در حالی که در اندیشه هابرماس، بیشتر به کارکرد اجتماعی و ارتباطی توجه شده است.

۶-۲. ظرفیت‌های گفت‌وگوی بین‌المللی عدالت در اندیشه علوی

تحلیل تطبیقی نشان داد که اندیشه امام علی (ع) ظرفیت‌های فراوانی برای ورود به گفت‌وگوهای جهانی عدالت دارد (نوروزی و اسکندری خوشگو، ۱۴۰۲: ۱-۲۳). اصولی چون برابری، کرامت انسانی، مقابله با تبعیض ساختاری و تقدم عدالت بر مصلحت می‌توانند در مباحث معاصر عدالت اجتماعی به کار گرفته شوند.

۱. مردم دو گروه‌اند؛ یا برادر دینی تواند یا در آفرینش همانند تو.

۲. عدالت، بر پا دارنده مردم و زیور حکمرانان است.

این ظرفیت‌ها بویژه در مقایسه با آثار رالز، سن و فریزر آشکار می‌شود؛ زیرا عدالت علوی ضمن حفظ هویت دینی و الهیاتی خود، قابلیت جهانی‌شدن و مشارکت در گفت‌وگوهای عدالت‌شناسی مدرن را دارد (Fraser, 2009: 19) (ابراهیمی‌پور و عالی‌زاده، ۱۳۹۶: ۵۹-۸۱).

جمع‌بندی تحلیلی

تحلیل فوق نشان می‌دهد که عدالت در اندیشه امام علی (ع) از ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و اخلاقی برخوردار است و می‌توان آن را در نسبت با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی بررسی کرد. عدالت علوی نه تنها در سطح مبانی با نظریه‌های مدرن اشتراک دارد (مانند برابری فرصت‌ها، عدالت اقتصادی و کرامت انسانی)، بلکه در سطح تفاوت نیز بر غنای گفتمان عدالت می‌افزاید (مانند ریشه الهی عدالت و تقدّم عدالت بر مصلحت). از این منظر، اندیشه امام علی (ع) می‌تواند هم‌چون پلی میان سنت اسلامی و نظریه‌های مدرن عمل کند.

جدول ۱. مقایسه مفهومی عدالت امام علی (ع) با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی
(ناظر بر سؤال‌های فرعی)

سؤال فرعی	شاخص/بعد عدالت	دیدگاه امام علی (ع) (نهج البلاغه)	نظریه رالز (Rawls, 1971)	نظریه آمارتیا سن (Sen, 1999)	نظریه نانسی فریزر (Fraser, 2009)
عدالت در ساختار سیاسی و حکومتی	مشروعیت و اقتدار	عدالت شرط مشروعیت حکومت؛ حاکمان موظف به رعایت حقوق مردم	عدالت شرط مشروعیت نهادها و سازمان‌ها	تأمین حقوق و فرصت‌های برابر برای مشارکت سیاسی	بازتوزیع قدرت و توجه به عدالت فرهنگی و اجتماعی
نسبت عدالت با برابری	برابری فرصت‌ها و منابع	رعایت مساوات و پرهیز از تبعیض طبقاتی، قومی و اجتماعی	اصل تفاوت؛ کاهش نابرابری به نفع کم‌درآمدها	ایجاد فرصت‌های واقعی برای شکوفایی توانایی‌ها	بازتوزیع و بازشناسی گروه‌های محروم و هویت‌های فرهنگی
عدالت اقتصادی	توزیع منابع	تقسیم عادلانه بیت‌المال و جلوگیری از تمرکز ثروت	کاهش نابرابری طبق اصل تفاوت	توانمندسازی افراد برای دستیابی به امکانات اقتصادی	بازتوزیع منابع به همراه شناسایی هویت‌های اجتماعی محروم
عدالت و کرامت انسانی	احترام و شأن انسان	حفظ کرامت همه افراد حتی مخالفان، عدالت توأم با اخلاق	احترام به حقوق و فرصت‌های برابر	محور توانمندی‌ها و آزادی‌های فردی	تأکید بر کرامت گروه‌ها و هویت‌های اجتماعی
عدالت و غایت حکمرانی	غایت سیاسی و اخلاقی	عدالت غایت ذاتی حکومت است و بر مصلحت مقدم است	عدالت ابزاری برای سازماندهی منصفانه جامعه	ارتقای توانمندی‌ها و آزادی‌ها	ترکیب عدالت توزیعی و بازشناسی برای پایداری اجتماعی
تعامل با جامعه	رابطه حقوق و تکالیف	توازن میان حقوق مردم و تکالیف حاکمان	رعایت حقوق شهروندی و قرارداد اجتماعی	تسهیل مشارکت فعال افراد در جامعه	عدالت تعاملی میان گروه‌ها و جامعه

یافته‌های پژوهش

بر اساس تحلیل داده‌ها و بازخوانی تطبیقی خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های امام علی (ع) در نهج‌البلاغه، چند یافته مهم درباره اندیشه عدالت اجتماعی به دست آمده است. این یافته‌ها نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی علوی نه تنها در زمان خود پیشرو بوده، بلکه قابلیت هم‌سخنی با نظریه‌های عدالت اجتماعی معاصر را نیز دارا است.

۱. عدالت به مثابه زیربنای مشروعیت سیاسی

یکی از یافته‌های کلیدی پژوهش این است که امام علی (ع) عدالت را اساس مشروعیت حکومت می‌دانست. در نامه به مالک اشتر، امام بر لزوم رعایت مساوات در حقوق شهروندان و پرهیز از امتیازدهی به اشراف و نزدیکان تأکید می‌کند (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳). این نگاه با نظریه «برابری بنیادین» رالز (Rawls, 1971: 60) قابل مقایسه است؛ چرا که در هر دو دیدگاه، عدالت شرط اولیه‌ی مشروعیت نهادهای سیاسی تلقی می‌شود.

۲. تقدم عدالت بر مصلحت

در اندیشه علوی، عدالت بر هرگونه مصلحت‌گرایی سیاسی مقدم است. امام (ع) در نهج‌البلاغه تصریح می‌کند که حکومت بدون عدالت، بی‌ارزش و غیرقابل دوام است (نهج‌البلاغه، خطبه/۲۱۶؛ هاشمی خوبی، ۱۴۰۰: ۱۲۰/۱۴). این یافته در نسبت با نظریه نانسی فریزر درباره عدالت بازتوزیعی و بازشناسی (Fraser, 2009: 19) قابل تبیین است؛ زیرا در هر دو نگاه، عدالت نه ابزاری برای کارآمدی صرف، بلکه غایتی ذاتی در سامان اجتماعی به‌شمار می‌آید.

۳. عدالت اقتصادی و مبارزه با تبعیض ساختاری

از داده‌های پژوهش برمی‌آید که امام علی (ع) به‌طور ویژه بر عدالت اقتصادی و رفع تبعیض ساختاری تأکید داشته است. نمونه بارز آن، سیاست‌های اقتصادی امام در تقسیم بیت‌المال بدون هیچ‌گونه تبعیض قبیله‌ای یا طبقاتی است (نهج‌البلاغه، خطبه/۱۵). این یافته با نظریه «قابلیت‌ها»ی آمارتیا سن هم‌راستا است (Sen, 1999: 74-78)؛ چرا که سن نیز عدالت را در رفع موانع ساختاری و فراهم کردن فرصت‌های برابر برای شکوفایی توانایی‌های انسان می‌داند.

۴. عدالت به مثابه توازن میان حقوق و تکالیف

تحلیل خطبه‌ها نشان داد که عدالت در اندیشه علوی صرفاً توزیع منابع یا مساوات اقتصادی نیست؛ بلکه توازن میان حقوق مردم و تکالیف حاکمان و شهروندان نیز هست. امام علی (ع) در نهج‌البلاغه به صراحت از «حق مردم بر حاکم و حق حاکم بر مردم» سخن می‌گوید (نهج‌البلاغه، خطبه/۳۴). این نگرش با ایده «عدالت ارتباطی» در فلسفه سیاسی معاصر (Young, 1990: 37) مشابهت دارد که عدالت را محصول روابط متقابل اجتماعی و سیاسی می‌داند.

۵. عدالت و کرامت انسانی

از دیگر یافته‌های مهم پژوهش، ارتباط عمیق عدالت با کرامت ذاتی انسان است. امام علی(ع) با الهام از آموزه‌های قرآن (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۱۳: ۱۵۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۱۲: ۱۹۷)، همواره بر پاسداشت شأن انسانی تأکید دارد و حتی در برخورد با مخالفان سیاسی، حفظ حرمت آنان را ضروری می‌شمارد (نهج البلاغه، نامه ۵۳). این یافته، هم‌پوشانی آشکاری با نظریه‌های معاصر عدالت مبتنی بر کرامت انسانی دارد که در آثار فلاسفه‌ای چون توماس پوگ و مارتا نوسبام نیز دیده می‌شود (Nussbaum, 2011: 40-45).

۶. عدالت به‌مثابه نظم اجتماعی پایدار

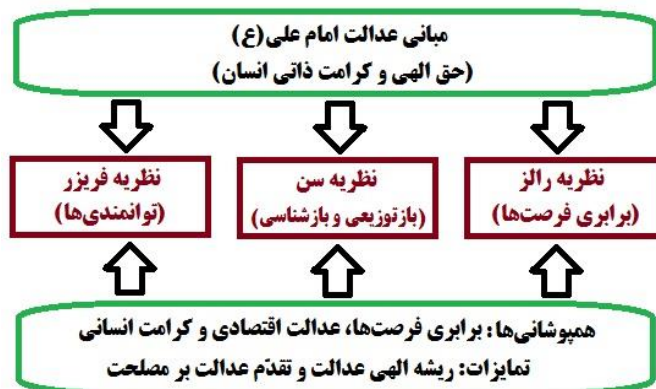
پژوهش نشان داد که امام علی(ع) عدالت را نه تنها یک اصل اخلاقی یا الهی، بلکه بنیان نظم اجتماعی پایدار می‌داند. بر اساس کلام امام(ع) در نهج البلاغه، جامعه‌ای که عدالت در آن رعایت نشود، دیر یا زود دچار فروپاشی خواهد شد (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶). این یافته با دیدگاه نظریه‌پردازانی مانند هابرماس (Habermas, 1996) هم‌خوانی دارد که عدالت را شرط دوام کنش ارتباطی و نظم اجتماعی می‌دانند.

جمع‌بندی یافته‌ها

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی امام علی(ع) در نهج البلاغه از یک سو ریشه در مبانی الهی و دینی دارد و از سوی دیگر، دارای ظرفیت‌های مفهومی است که می‌تواند با نظریه‌های عدالت اجتماعی معاصر وارد گفت‌وگو شود. این هم‌پوشانی‌ها بیانگر آن است که عدالت علوی نه صرفاً متعلق به تاریخ اسلام، بلکه واجد ارزش جهانی برای گفتمان عدالت در دنیای امروز است.

جدول ۲. مقایسه مفهومی عدالت امام علی(ع) با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی

شاخص / بعد عدالت	دیدگاه امام علی(ع) (نهج البلاغه)	نظریه رالز (Rawls, 1971)	نظریه آمارتیا سن (Sen, 1999)	نظریه نانسی فریزر (Fraser, 2009)
مبنای عدالت	حق الهی و کرامت ذاتی انسان	قرارداد اجتماعی و عقلانیت جمعی	توانمندی‌ها و فرصت‌های واقعی	ترکیب عدالت بازتوزیعی و بازشناسی
توزیع منابع	رفع تبعیض، مساوات فرصت‌ها و توجه به محرومان	اصل تفاوت: کاهش نابرابری به نفع کم‌درآمدها	تمرکز بر توانمندسازی افراد	بازتوزیع منابع برای کاهش بی‌عدالتی اجتماعی
عدالت اقتصادی	تقسیم عادلانه بیت‌المال و جلوگیری از تمرکز ثروت	کاهش نابرابری طبق اصل تفاوت	تأمین فرصت‌های برابر برای شکوفایی توانایی‌ها	همزمان با بازتوزیع و شناسایی گروه‌های محروم
عدالت سیاسی	مشروعیت حکومت بر پایه عدالت	عدالت: شرط مشروعیت نهادها	حقوق و فرصت‌ها برای مشارکت فعال	عدالت توزیعی و بازشناسی در ساختار قدرت
بُعد اخلاقی/معنوی	عدالت غایتی الهی و اخلاقی، نه ابزاری	جنبه اخلاقی محدود بر مبنای قرارداد	توجه به توانمندسازی انسانی	تمرکز بر بازشناسی هویت‌ها و نابرابری فرهنگی
کرامت انسانی	حفظ شأن همه افراد؛ حتی مخالفان سیاسی	احترام به حقوق و فرصت‌های برابر	محور توانمندی‌ها و آزادی‌های فردی	توجه به کرامت گروه‌ها و هویت‌های اجتماعی

نمودار ۱. همپوشانی و تمایز عدالت امام علی(ع) و نظریه‌های معاصر

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با موضوع «بازخوانی اندیشه‌های سیاسی امام علی(ع) در نهج‌البلاغه و مقایسه آن با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی»، تلاش کرد تا از منظری میان‌رشته‌ای به فهم و تحلیل یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم اندیشه سیاسی اسلام، یعنی عدالت اجتماعی، بپردازد. یافته‌های تحقیق نشان داد که عدالت در نگاه امام علی(ع) نه یک امر انتزاعی و صرفاً نظری، بلکه حقیقتی عینی و عملی است که در همه ابعاد زندگی فردی و اجتماعی حضور دارد و ضامن بقای جامعه، استواری نظام سیاسی و تحقق کرامت انسانی است (نهج‌البلاغه، خطبه/۱۵؛ مطهری، ۱۳۷۷: ۴۲۷/۱۶). آن حضرت عدالت را اساس سیاست می‌داند و در عمل نیز با رفتار حکومتی خود نشان داد که هیچ مصلحتی بر عدالت مقدم نیست.

بررسی تطبیقی اندیشه امام علی(ع) با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی همچون نظریه جان رالز، رابرت نوزیک و آمارتیا سن، نشان داد که هرچند مبانی فلسفی و معرفتی این دیدگاه‌ها متفاوت است، اما نقاط اشتراک قابل توجهی نیز وجود دارد. برای نمونه، تأکید امام علی(ع) بر رعایت حقوق محرومان و اولویت‌بخشی به اقشار ضعیف جامعه (نهج‌البلاغه، نامه/۵۳) با اصل «تفاوت» در نظریه عدالت رالز شباهت دارد (Rawls, 1971: 302). همچنین نقد امام بر تمرکز ثروت و انحراف حاکمان در توزیع ناعادلانه منابع، به‌نوعی با انتقادات نوزیک از دولت‌های تبعیض‌گر قابل مقایسه است (Nozick, 1974: 215). افزون بر این، نگاه امام به عدالت به‌عنوان یک امر پویا که باید در بستر زمان و نیازهای جامعه تحقق یابد، با نظریه «توانمندی‌ها»ی آمارتیا سن همپوشانی دارد (Sen, 2009: 18).

با این حال، نتایج نشان داد که اندیشه سیاسی امام علی(ع) با وجود شباهت‌های سطحی با برخی نظریه‌های معاصر، از حیث مبانی انسان‌شناختی و الهیاتی تفاوتی بنیادین دارد. عدالت در نگاه حضرت بر اساس توحید، کرامت ذاتی انسان و حق الهی تعریف می‌شود، در حالی که نظریه‌های مدرن بیشتر بر مبانی

سکولار و قرارداد اجتماعی استوارند. این تفاوت موجب می‌شود که عدالت در اندیشه علوی، پیوند وثیقی با اخلاق، معنویت و هدایت الهی داشته باشد و از سطح صرفاً حقوقی و اجتماعی فراتر رود. از منظر نوآوری، این پژوهش نشان داد که بازخوانی اندیشه‌های علوی می‌تواند به بازاندیشی در نظریه‌های عدالت اجتماعی کمک کند و افق‌های تازه‌ای در علوم سیاسی و اجتماعی بگشاید. بویژه در زمانه‌ای که بحران نابرابری و بی‌عدالتی به یکی از چالش‌های اصلی جوامع بشری بدل شده است، آموزه‌های امام علی(ع) می‌تواند الگویی الهام‌بخش برای طراحی الگوهای بومی عدالت باشد. به بیان دیگر، این پژوهش گامی در جهت پیوند میان متون کلاسیک اسلامی با دغدغه‌های معاصر برداشته است و نشان داده که اندیشه علوی ظرفیت بالایی برای تولید نظریه در سطح جهانی دارد. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که عدالت در نگاه امام علی(ع) نه تنها یک اصل بنیادین دینی و اخلاقی است، بلکه راهبردی سیاسی برای تحقق نظم اجتماعی پایدار و انسانی است. این رویکرد در مقایسه با نظریه‌های معاصر عدالت اجتماعی، ضمن برخورداری از عمق معرفتی و الهیاتی، قابلیت آن را دارد که در عرصه سیاست‌گذاری و اصلاح ساختارهای اجتماعی امروز به کار گرفته شود.

منابع

- قرآن کریم.
- صالح، صبحی (۱۴۱۴). نهج البلاغه. قم: هجرت.
- آمدی، عبدالواحدین محمد (۱۴۱۰). غررالحکم و دررالکلم. محقق: سید مهدی رجائی. قم: دارالکتاب الإسلامی.
- افلاطون. (۱۳۹۳). جمهور. ترجمه فؤاد روحانی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی (آموزش انقلاب اسلامی).
- ابراهیمی‌پور، قاسم و عالی‌زاده، عباس (۱۳۹۶). بازخوانی ابعاد عدالت اجتماعی از منظر متفکرین مسلمان با تأکید بر نظریه سیدقطب. اسلام و مطالعات اجتماعی، سال پنجم، شماره ۱، ۵۹-۸۱.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمیدبن‌هبة الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه لابن‌ابی‌الحدید. محقق: ابراهیم، محمد ابوالفضل. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- بیرانوند، علیرضا و پورآخوندی، نادر (۱۳۹۶). مقایسه نظریه عدالت از دیدگاه امام علی(ع) و جان رالز. سومین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پاشایی هولاسو، امین (۱۴۰۳). تدوین مدل حکمرانی مبتنی بر نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، دوره ۱۲، شماره ۴۵، ۱۰۳-۱۳۲.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۵). الحیات. مشهد: دلیل ما.
- سبحانی یامچی، محمد (۱۳۹۹). بازساخت موانع اساسی اجرای عدالت در حکومت علوی از منظر نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، دوره ۸، شماره ۳۱، ۴۱-۵۸.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۸۸). قبض و بسط تئوریک شریعت: نظریه تکامل معرفت دینی. تهران: صراط.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۷۵). اقتصادنا. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.

- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- فیرحی، داود (۱۳۹۷). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*. تهران: نی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸). *تفسیر نور*. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- محمدی، مهدی؛ ابوطالبی، محمد مهدی و اخلاقیان، سمیه (۱۳۹۲). تحلیل میزان تحقق عدالت توزیعی بر اساس رهنمودهای امام علی (ع). *پژوهشنامه حکمت اهل‌البیت (ع)*، سال اول، شماره ۱، ۶۳-۸۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). *مجموعه آثار*. تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- نوروزی، میثم و اسکندری خوشگو، مهدی (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی مفهوم عدالت در نهج البلاغه و نظام بین‌المللی حقوق بشر، *فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه*، دوره ۱۱، شماره ۴۴، ۱-۲۳.
- هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله (۱۴۰۰). *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه*. محقق: میانجی، ابراهیم. تهران: مکتبه الإسلامية.
- Aristotle. (1981). *The Nicomachean Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Denzin, N. (1978). *The Research Act*. New York: McGraw-Hill.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. London: Longman.
- Fraser, Nancy. (2009). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (2009). *Sociology. 6th edition*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms*. Cambridge: MIT Press.
- Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities*. Harvard University Press.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- Russell, B. (2004). *History of Western Philosophy*. London: Routledge.
- Sandel, M. (2010). *Justice: What's the Right Thing to Do?* Farrar, Straus and Giroux.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Young, Iris Marion. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.